

Nurlana Qənbərova
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: semantik xüsusiyyətlər, feil qrupları, danışmaq aktı, nitq feilləri

Keywords: semantic features, verb groups, speech act, speech verbs

Ключевые слова: семантические особенности, глагольные группы, речевой акт, глаголы речи

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük hissəsini təşkil edən feil ən mühüm nitq hissəsi olub cümlədə xəbər vəzifəsində işlənərək qalan cümlə üzvlərini idarə edir və onları öz ətrafında birləşdirib bütöv söyləmə həyat bəxş edərək fikrin dinləyənin ötürülməsində əvəzsiz rol oynayır. Beləliklə, feil fikirlərin ifadə edilib dil şəklində meydana gəlməsində və öz növbəsində dilin də ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ad bildirən isimlər olmadan fikrimizin ifadə edilməsi mümkün olmadığı kimi iş, vəziyyət, hərəkət bildirən feillər olmadan da bizim nitqimiz mövcud ola bilməz.

Ümumi semantikasından və hansı məzmunu əks etdirməsindən asılı olmadan feillər ünsiyyət prosesində dil vahidi rolunu oynayır və bu vahidlər arasında nitq prosesini xarakterizə edən və dilçilik ədəbiyyatında nitq feilləri adlı leksik-semantik qrupda cəmləşən və təfəkkür prosesi ilə bağlı olan hərəkətləri ifadə edən nitq feilləri dildə kəmiyyətcə az olsalar da, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri və müxtəlif məna çalarları ilə və ən əsası ekspressivliyin ifadəsinə görə ən zəngin qrup olmasıyla digər feil qruplarından fərqlənir və nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunurlar. Çünki nitq insanın daxili aləmiylə əlaqəli olub onun emosional vəziyyətinin, davranışının, ətrafındakı digər insanlara və ya ətraf mühitə olan münasibətinin ifadə olunmasının yollarından ən başlıcasıdır.[1, s.16]

Feilləri müxtəlif leksik-semantik qruplara ayıraraq tədqiq edən dilçilər nitq feillərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlardan bəziləri feillərin leksik-semantik təsnifatını verərək nitq feillərini təfəkkür feilləri ilə eyni bir leksik-semantik qrupda cəmləşdirmişlər.

Əgər dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni əsas götürsək, dil təfəkkür vəhdətindən çıxış edərək nitq və təfəkkür feillərini eyni leksik-semantik qrupda ümumiləşdirmək olar. Leksik-semantik qrup eyni bir nitq hissəsinə məxsus olan sözlərin

eyni leksik məna komponenti səviyyəsində semantik əlamət inteqrasiyası əsasında bir yerə cəmlənməsindən ibarət leksik-semantik dil sistemi parçasıdır [2, s.301].

Bu tərifdən də çıxış edərək nitq və təfəkkür feillərini eyni qrupda birləşdir-mək olar. Bir çox tədqiqatlarda isə nitq və təfəkkür feilləri ayrıca leksik-semantik qruplarda təhlil olunmuşdur, çünki nitq və təfəkkür arasında sıx bağlılıq olsa da, burada iki ayrı-ayrı fəlsəfi-linqvistik kateqoriya mövcuddur. Əgər biz nitq prosesini ifadə edən feillərlə təfəkkür feillərini bir leksik-semantik qrupda birləşdirsək, bu hansısa komponentlərin sonrakı vəhdətini ifadə etmiş olacaq. Lakin istər nitq feilləri, istərsə də təfəkkür feilləri hər biri özünəməxsus leksik-semantik çalarlara malikdir. Belə ki, nitq və təfəkkür feillərinin hər birinin öz kateqorial leksik sema-sı var. Təfəkkür feillərinin kateqorial leksik seması və baza identifikatoru “fikir-ləşmək” feilidir. “Danışmaq və ya nitqdən istifadə etmək” isə nitq feillərinin kate-qorial leksik seması olub həm də nitq feilləri leksik-semantik qrupunun baza iden-tifikatoru hesab olunur. [3, s.74]

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, nitq və təfəkkür feillərinin arasındakı bu vəh-dəti parçalayaraq nitq və təfəkkür feillərini ayrı-ayrı leksik-semantik qruplarda tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur, çünki onların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, lü-gətlərdə ayrı-ayrı izah olunmaları onların semantik çalarlarını daha aydın göstər-məyə imkan verir.

Nitq prosesi ikitərəfli hadisə olub daxili və xarici tərəflərə malikdir. Onların daxili tərəfi dedikdə onların “ideal, məzmunla əlaqəli” cəhətləri, xarici tərəfi de-dikdə isə nitq prosesi zamanı maddi olaraq ifadə olunan cəhətləri nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində nitq feilləri leksik-semantik qrupunun semasının zənginləş-məsində böyük rol oynayır.

Nitq feillərinin ümumi semantikasi dedikdə “danışmaq”, “demək” feilləri ifadə olunsa da, müasir ingilis dilində nitq feillərinin danışq aktı ilə əlaqəli olan məna çalarları müxtəlif feillərlə də ifadə oluna bilər.

Nitq feillərini müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında semantik ba-xımdan müqayisəli şəkildə tədqiq edən H.K.Quliyev onları iki müxtəlif yarımqru-pa ayırmışdır;

1. Yalnız danışq aktını ifadə edən nitq feilləri
2. Nitqi bu və ya digər cəhətdən səciyyələndirən nitq feilləri

Tədqiqatçı yalnız danışq aktını ifadə edən nitq feillərinə müasir ingilis di-lində to speak, to tell, to talk, to inquire və s. feilləri, ikinci yarımqrupa isə to repeat, to call və s. kimi feilləri daxil etmişdir. [4, s.35-36]

H.K. Quliev bu tədqiqatı feillərin semantik təsnifatı sahəsində çox dəyərli bir elmi iş olsa da, nitq feillərinin semantik rəngarəngliyini tam əhatə edə bilmir.

Nitq feillərinin ifadə etdikləri mənalardakı rəngarəngliyi nəzərə alaraq biz bu məqalədə nitq feillərini belə təsnif etdik;

1. Danışığ aktını bildirən nitq feilləri
2. Sual-cavab prosesində işlənən nitq feilləri
3. Yüksək tonlu nitq feilləri
4. Alçaq tonlu nitq feilləri
5. Fikri təsdiq edən nitq feilləri
6. Fikri inkar edən nitq feilləri
7. Əmr və ya xahiş ifadə edən nitq feilləri
8. Müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feilləri
9. Negativ emosiyaları ifadə edən nitq feilləri
10. Nitqin davamlılığını göstərən nitq feilləri

Nitq feilləri semantik yarımqrupuna daxil olan feillər arasında danışığ aktı ifadə edən nitq feilləri öz mənə yükünə, işlənmə tezliyinə və struktur elementlərinə görə seçilir. Nitq feillərinin semantikasi əsasən “danışmaq” və “demək” feillərində əks olunsada danışığ prosesi ilə əlaqəli olan mənə çalarları müxtəlif feillərlə ifadə edilə bilər.

Müasir ingilis dilində danışığ aktını ifadə edən feillərə “to speak” (danışmaq), “to talk” (danışmaq, söhbət etmək), “to say” (demək), “to declare” (bəyan etmək), “to announce” (əlan etmək), “to pronounce” (tələffüz etmək), “to state” (qeyd etmək) və s. feilləri nümunə göstərmək olar.

Bu feillərin böyük əksəriyyəti özlərindən sonra sözlünü ilə işlənərək tərkibi feillər əmələ gətirir və müxtəlif mənalar da ifadə edir. Məsələn: to tell off (danlamaq), to tell on (satmaq, xəbərləmək); to talk back (cavab vermək), to talk out of (fikrindən daşındırmaq) və s.

Adətən dialoqlar zamanı hər hansı bir hadisə və ya insan haqqında məlumat almaq məqsədiylə sual verərkən və ya soruşulan sualın cavabını ifadə edərkən nitq feilləri daha çox istifadə olunur. Məlumat almaq məqsədiylə ən çox işlədilən nitq feillərinə “to ask” (soruşmaq), “to enquire” (soruşmaq), “to wonder” (maraqlanmaq), Suala cavab verərkən isə “to answer” (cavab vermək), “to reply” (cavab vermək), “to retort” (sərt cavab vermək), “to respond” (cavab vermək), “to explain” (izah etmək), “to clarify” (aydınlaşdırmaq) kimi nitq feillərindən istifadə olunur.

Mürəkkəb qrammatik və leksik qrammatik nitq hissəsi olan feilin ümumi kateqorial mənası dinamik təqdim edilən, zamanla əlaqəli inkişaf edən prosesdir. [5; s.83] Bir çox nitq feillərində də feilin bu dinamik inkişafı özünü göstərir. Beləliklə, nitq feilləri nitqin hansı tonda olmasını ifadə etməsinə görə yüksək tonlu və alçaq tonlu nitq feillərinə bölünür. Bir sıra nitq feilləri ünsiyyət prosesində danışanın hiss və həyəcanının qarşı tərəfə ötürülməsində çox böyük rol oynayır və onlardan bir qismi əsasən nitqdəki gərginliyi və yaxud hadisələrin müxtəlif vəziyyətlərdəki gərgin dinamikasını ifadə etdiyi üçün yüksək dinamikliyi ilə seçilir və yüksək tonla tələffüz edilir. Yüksək tonlu nitq feillərinə “to cry” (qışqırmaq), “to yell”

(çığırmaq), “to howl” (vay-şivən qoparmaq), “to shout” (qışqırmaq, haraylamaq), “to scream” (bağırmaq, fəryad etmək), “to trill” (zəngulə vurmaq), “to shriek” (çığırmaq), yelp (zingildəmək) və s. feilləri nümunə göstərə bilərik.

Alçaq tonlu nitq feillərinə isə “to whisper” (pıçıldamaq), “to sigh” (ah çəkmək), “to mumble” (mızıldamaq), “to murmur” (mırıldamaq) və s. feilləri aid edə bilərik. Bu yarımqrupa daxil olan feillər daxili nitqin səsli şəkildə özünü biruzə verməsində əhəmiyyətli rol oynayır və onlar hər hansı bir vəziyyətlə əlaqəli olaraq çox alçaq tonla və ya eşidilməyəcək tərdə deyilərək həm pozitiv, həm də negativ mənalara ifadə edirlər.

Nitq feillərini fikri təsdiq və ya inkar etməsinə görə də təsnif etmək olar. Müəyyən bir fikirlə razılaşıb onu təsdiq edərkən ingilis dilində “to agree” (razılaşmaq), “to accept” (qəbul etmək), “to admit” (qəbul etmək, razılaşmaq), “to confirm” (təsdiq etmək), “to consent” (razılaşmaq) və s. feillərdən, ifadə edilən fikri qəbul etmədikdə isə “to disagree” (razılaşmamaq), “to refuse” (rədd etmək, imtina etmək), “to rebuff” (tərs cavab vermək, rədd etmək), “to reject” (rədd etmək) kimi feillərdən istifadə olunur.

Feillər sadə danışmaq aktını ifadə etməkdən əlavə ünsiyyət prosesi zamanı yaranan hər hansı bir vəziyyətə bağlı əmr, xahiş və ya tövsiyyə ifadə edə bilər və feillərə aid olan bu polisemantik xüsusiyyət onların işlənmə tezliyini daha da sürətləndirir. Əmr və ya xahiş ifadə edən nitq feillərinə “to order” (əmr etmək, sifariş etmək), “to command” (əmr etmək), “to decree” (fərman vermək), “to ask” (xahiş etmək), “to beg” (yalvarmaq) və s. feillər daxildir.

Nitq feilləri bəzi dilçilik ədəbiyyatında deklarativ feil də adlandırılır. Onlar danışmaq prosesini müxtəlif cəhətlərdən ifadə edir, belə ki, nitq aktının həm müsbət həm də neqativ çalarını dinləyənlə bildirməkdə nitq feillərinin rolu əvəzsizdir. İnsanlar nitq prosesi zamanı kimdənsə razı qaldığını göstərmək üçün onu tərif edərkən ona olan rəğbətini göstərə bilər, məmnun olmadığı hər hansı bir situasiyada öz şikayətini dilə gətirə bilər və ya kimisə müəyyən bir işi görməyə yola gətirmək üçün vədlər verə bilər. Bütün bu sadaladığımız proseslər dildə nitq feillərinin köməyi ilə həyata keçirilir və onlar müxtəlif situasiyalarda danışanın keçirdiyi hissləri və onun emosiyalarını öz semantikalarında əks etdirə bilirlər. Nitq və təfəkkür anlayışlarının bir biriylə əlaqəli olması səbəbiylə insanların öz ətraflarında cərəyan edən hadisələrə verdiyi psixoloji reaksiyalar onların nitqində öz adekvat əksini tapır və beləliklə də nitq aktı rəğbət, sevinc, və ya təşəkkür bildirməklə yanaşı həm də narazılıq və ya şikayəti də əks etdirir. Məsələn, “to praise” (tərifləmək), “to thank” (təşəkkür etmək), “to congratulate” (təbrik etmək), “to glorify” (tərənnüm etmək), “to applaud” (bəyənmək, alqışlamaq), “to acknowledge” (təşəkkür etmək) feilləri nitqin müsbət tərəfini ifadə edir, “to lie” (yalan danışmaq), “to boast”

(lovğalanmaq), “to growl” (donquldamaq), “to bluster” (hədələmək, kobud danışmaq), “to scold” (danılmaq) və s. kimi feillər isə mənfi mənə ifadə edir.

Nitq feilləri həmçinin davamlılığına görə də təsnif edilə bilər. Belə ki, bəzi nitq feilləri yalnız bir anlıq baş verib bitmiş deyil, həm də müəyyən bir müddət davam edən nitqlə bağlı prosesləri də ifadə edə bilər. Məsələn, “to blather” (boş-boş danışmaq), “to groan” (ah-zar etmək, zarıldamaq), “to drawl” (mızıldamaq, uzada-uzada danışmaq), “to drone” (monoton şəkildə danışmaq), “to chatter” (laq-qırtı vurmaq, çərənləmək) və s. kimi feillər müəyyən davamlılığı olan nitq hadisələrini ifadə edir.

Müasir ingilis dilinin leksikasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli mövqeyi tutan nitq feillərinin daha ətraflı tədqiq edilməsi üçün onların ümumi komponent mənalılarına müvafiq olaraq təsnif edilməsi bu mövzunun aktuallığını səciyyələndirir. Ona görə də nitq feillərinin ümumi əlamətlərinə diqqət yetirib, mənə rəngarəngliyini əsas götürərək yuxarıda qeyd etdiyimiz semantik sahələrə ayrılmasının çox böyük əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı-Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin mətbəəsi -1999, 104 s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.İ., Ağayeva F.M. İzahlı Dilçilik terminləri Bakı: 1989, s. 301.
3. Матеева Т. И. К вопросу о семантических основаниях экспрессивности слова. На материале диалектных глаголов речи. Классы слов и их взаимодействие . Свердловск ,1979 .
4. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında .Bakı: Nurlan, 2001, s.256
5. Blokh M.Y A course in Theoretical English Grammar. Moscow: “Vysshaya Shkola” 2000, p 381.
6. Verdiyeva Z.N., Kərimzadə İ.A. The Systematic Dictionary of English Verbs. Bakı: Elm, 1978. 180 s.
7. Musayev O. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2008, 1674 s.
8. İngilis və Azərbaycan dillərində yüksək tonlu nitq feillərinin leksik- semantik xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, №2, Bakı: Elm, 2011, s. 80-90.

Summary

Semantic Classification of Speech Verbs in Modern English

The article is devoted to semantic classification of speech verbs that have a wide lexico-semantic range. A lot of semantic groups of speech verbs defined by well-known linguists approaching from different angles have been shown here because it is

impossible to study these verbs thoroughly without dividing them into semantical groups. In the article the author has tried to give a thorough semantical classification of the speech verbs.

Резюме

Семантическая классификация глаголов в современном английском языке

Статья посвящена семантической классификации глагола, который обладает широким лексико-семантическим диапазоном. Здесь внимание уделено также разделению речевых глаголов на семантические группы выдающимися лингвистами, подходящими к проблеме с разных аспектов, так как не распределив глаголы на семантические группы, невозможно изучить их глубже. В статье автор подробно дал семантическую классификацию речевых глаголов.